

ARAL MADENIYATI: KARAQALPAQSTAN MAMLEKETLIK KÓRKEM ÓNERI MUZEY – USHINSHI RENESSANS BASQISHINDA (I.V.Savickiy muzeyinin' biybaha miyraslariniń toplaniwi)

Yusupova B.

I.V.Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston kórkem óner muzeyi ilmiy kotidi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308927>

Aral mádeniyati: Qaraqalpaqstan mámleketlik kórkem óner muzey – úshinshi renessans basqishında. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń paytaxtı-Nókis qalasında mádeniy hám kórkem-óner orayı bolǵan muzeylerdiń biri - «I.V.Savickiy atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik kórkem-óner muzeyi» bolıp tabıladı. Bul kórkem óner muzeyiniń payda bolıwında hám biybaha kartinalar kollekcıyasınıń jıynalıwında u'lke tanıwshı hám xudojnik Igor Savickiydiń ornı ayrıqsha.

Qaraqalpaqstan kórkem-óner muzeyiniń muzey bolıp qalıplese baslaǵanına bıyıl 60 jil boladı. Usı dáwir ishinde kórkem-óner muzeyi 100726 mın biybaha eksponatlarınıń ishinde eń eski materiallıq miyraslar – bul úlkemizdegi arxeologiyalıq esteliklerdi izertlewler nátiyjesinde tabılǵan miyraslar bolıp tabıladı. (Nasledie Karakalpakstana: Istriya, Kultura, priroda, Muzei. Sostaviteli: M.Karlıbaev, V.Yagodin, S.Mambetulaev, Z.Alieva. Recenzenti: G.Xojaniyazov, M. Babanazarova Tashkent, 2015. 120- str.)

Qubla Aral boyı hám Xorezm aymaǵında Antik dáwirge tiyisli eski qorǵan qalalardan tabılǵan biybaha miyraslar (ha'r qıylı ossauariyalıq ıdıslar, hayal-qızlar taǵınshaqları, teńgeler, háykelshiler, jazıwlar) basqa da xojalıq buyım zatları muzeydiń altın fondın bayıtadı. Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı áyyemgi qalalardı arxeologiyalıq izertlewler, bunnan 80 jil burın baslanǵan.

Belgili arxeologlarımız, professorlar Sergey Tolstov, Tatyana Jdanko, xudojnik Igor Savickiy, O'zbekstan qaharmanı arxeolog-alım Gayratdin Xojaniyazov, arxeolog Oktyabr Dospanov hám basqalardıń tapqan arxeologiyalıq miyrasları muzeydiń altın fondınan orın alǵan.

I.V.Savickiy atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik kórkem-óner muzeyiniń eksponatında biybaha miyraslarınıń toplanıwında akademik-xudojnik Joldasbek Kuttimuratovtıń úlesi hám xızmetleri bar. Elimizde sońǵı tórt jil ishinde háreketler strategiyası, rawajlanıwdıń bes koncepciyası tiykarında, jámiyetlik-siyasiy, social-ekonomikalıq hám mádeniy-mánawiy turmısımızda úlken ózgerisler, innovaciyalıq jańalanıwlar, nátiyjeler júz bermekte. Jámiyetimizdiń social-gumanitarlıq tarawdaǵı, sonıń ishinde mádeniyat hám kórkem óner tarawındıǵı, «O'zbekstan Respublikasında milliy mádeniyattı bunnan bılayda rawajlandırıw koncepciyasını tastıyqlaw haqqında», «Materiallıq mádeniy miyras obyektlerin qorǵaw tarawındıǵı jumıstı tup – tiykarınan jetilistiriw ilajları haqqında»,- Prezident

qararlari jariyalandi. (Erkin Qaraqalpaqstan 1-dekabr, 2018 jil № 145 sani - Erkin Qaraqalpaqstan, 22-dekabr 2018 jil №154 sani.)

2019-2021 jillarda Elimizde materialliq mádeniy miyras obektlerin qorgaw, saqlaw, ilimiy-izertlew, úgit-násiyatlaw hám olardan aqılǵa uǵras paydalanıwdı tıp-tiykarınan jetilistiriw boyınsha «jol kartası» dúzildi. (Qaraqalpaqstan mádeniyatı 2018 jil. 22-dekabr. № 52 sani). Jańa jıldan baslap, mámleketimizde milliy baylıǵımızǵa ǵamqorlıq jáne de rawajlanadı hám jáhan turizminin' áhmiyeti úlken boladı.

O'zbekstannıń materialliq mádeniy miyrasi, sonıń ishinde Qaraqalpaqstannıń arxeologiyalıq miyras obyektleri, muzey eksponatları hám kollekciyalar jáne mádeniy baylıqlardı qorgaw ilimiy uyreniw olardı aqılǵa muwapıq paydalanıw hám úlkemizge keletuǵın sayaxatshılar hám turistik potencialın arttırwda olardıń ornı hám áhmiyeti úlken ekeni anıq.

Orta Aziya, Ozbekstan kórkem óneri kontekstinde, Aral diyarı Qaraqalpaqstan zámıynindegi bay ótmishke, joqarı mádeniyatqa iye, tamırı tereń hám biytákirar kórkem ónerge iye ata-babalarımızdıń miyrasların hár tárepleme izertlewler social-gumantar ilimleri (tariyx, etnologiya, filologiya, kórkem óner) tarawlarındaǵı qániygelerdiń aldında turǵan áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

Qaraqalpaqstan aymaǵında jasaǵan, áyyemgi etnoslar dóretken, ullı babalarımızdıń biybaha materialliq mádeniy miyras bolıp jetken, kórkem óner nusqaları, úlkemizdeki bir neshe arxeologiyalıq esteliklerden tabılǵan hám tabılıp atır. Qubla Aral diyarındaǵı arxeologiyalıq hám etnoarxeologiyalıq obyektlerdi, etno mádeniyat, etnokórkem ónerdi birinshi izertlegen professor S.P.Tolstov, YA.Gulamov hám T.A. Jdankolar boldı. Qaraqalpaqstanda etnoarxeologiyalıq izertleniwlerge alpıs jil toldı. Sol jılları ishinde, Nókisli arxeologlar: professor A. V. Gudkova, professor V.N.Yagodin, professor M.Mámбетullaev, O'zbekstan qaharmanı, arxeolog G.Xojaniyazov, professor M.Sh. Kdırniyazov ha'm docent O.Dospanovlar miynetlerinde jariyalanǵan, áyyemgi kórkem óner ulgileri, biybaha miyraslar jáhan mádeniyatı hám iliminde tán alınbaqta.

Qubla Aral boyı Amiwdarya deltasındaǵı «Xorezm mádeniyatı ham civilizaciyası» dep atalg'an arxeobektlerden júdá kóp, bir neshe juzlegen, hár qıylı úlgielerde, minatyuralıq háykeller, gips hám ılaydan dóretilgen mu'sinler, reńli su'wretler, jivopis kartinalar, áyyemgi aremeyshe-xorezmshe jazıwlar, Xorezm teńgeleri, Kerder teńgeleri, Suǵdı teńgeleri, bronzadan islengen «qanatlı at» tıń protomı-blyashkası (taǵınshaq) ulgisi, keramikalıq sırlı ıdıslardı hárqıylı zoomorflıq hám antromorflıq su'wretler, biybaha miyraslardıń tabılıwı-bul u'lken hám a'hmiyetli materialliq baylıq- kórkem ónerimiz bolıp tabıladı.

Bul biybaha miyraslar, «Bilimli a'wlad- ullı keleshektiń» jalgasi su'reninde -mádeniy-aǵartıwshılıq jumıslarda, u'lkemizde «ishki turizm»di rawajlandırıwda, bay materiallıq resurstarımız bolıp xızmet etedi..

Diyarımızdaǵı esteliklerde arxeologiyalıq izertlewlerde tabılǵan miyraslarga, kórkem súwretlew óneriniń nusqalarına Rossiyalı arxeolog-etnograf S.P.Tolstov, xudojnikler A.Ladurlar, I.V.Savickiy hám basqalar dáslepki dıqqat bólgen ilimli insanlar edi. Olar sol miyraslardı paytaxtıımızda bir jerge toplaı, keleshek a'wladlar-jaslarımızǵa materiallıq mádeniy miyras etip kórsetiwge wasiyatlar ayttı. Qaraqalpaqstanda kórkem óner muzeyin shólkemlestiriw máselede birinshi bolıp innovaciyalıq ideya bergenler qániyeli arxeologlar hám xudojnikler bolǵan edi. Arxivlik dereklerge na'zer salsaq, Ekinshi jer juzlik urıs jılları Qaraqalpaqstanda da gumanitar-mádeniy tarawda xudojnik Boris Kamenov, kompozitor V.G. Shaprannikov, muzıkant N.Yagodin xudojnikler A.Ladur ha'm M.Ladur hám skulptor Z. Klobukovalar xızmet etken.

Xudojnik B.Kamenov «Berdaq» obrazın qıl qálemde-tawarǵa, al, xudojnik - skulptor Z.D.Klobukova birinshi mártebe «Ana» tulǵasın, hásiretli qaraqalpaq hayalınıń háykelin-tasta dóretti. (Qızıl Qaraqalpaqstan, 1944 jıl.2-fevral. №23 (3682)). Olar qaraqalpaq muzeyinin' «IZO» fondına: jivopis, grafika, skulpturalıq inntelektual doretpleri menen bayıtıwǵa u'les qosıtı.

O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan ko'rkem oneri, teatr ko'rkem o'nerinde, muzeytanıw o'nerinde u'les qosqan do'retiwshi injenerler: xudojnikler- Antonina Ladur ha'm Mixayl Ladurlar – Qaraqalpaqstan su'wretlew ko'rkem o'neri tariyxında «umıt bolg'an» ma'nawiyat arbabları bolmaqta. 1942-jılı Ózbekstan xudojnikler Awqamınıń wákili xudojnik M.F.Ladur Qaraqalpaqstanǵa kelip, diyarımızdaǵı biybaha miyraslardı kórip, tań qalıp, súysinip, onda jańa ideyalar payda boldı.

1943-1944-jılları xudojnik Ladurlar Nokis qalasında jasadı. Qaraqalpaq xalqının' bay miyrasların, arxeologiyalıq sakral obyektlerin ko'rip, tamashalap, «Qubla Aral boyı A'yyemgi Xorezm» ma'deniyatı ha'm civilizaciyası izleri menen tanıstı. A'miwdarya deltasındag'i ma'deniy miyraslar xam arxeologiyalıq esteliklerde shashılıp, jiltırap qumda qalg'an sırlı, nag'ıslı, su'wretli gu'zeler, tabaq-ıdıslar sınıqları, tengeler. keramikalıq ha'ykeller- sa'nemler (terrokotalar) ha'm basqada takirarlanbas babalar miyrasın korip, bulardı jıynaw, saqlaw, muzey fondı, eksponatı etiw ma'selede bas qatırdı. Qaraqalpaq Obkomı ha'm «SovNarKom» basshılarına: N.Japakov, P.Seytov, M.Jumanazarov, jergilikli ilimpazlar: N.S.Daukaraev, YA.Dosumov, I.Sagitov, K.Ubaydullaev menen jaqsı mu'nasibette bolg'an, ma'deniy -tariyxıy geografiyalıq ha'm etnomadeniy landshaftı, ko'rkem o'ner geografiyasın saklaw ma'selesini xam mashqalasında pikirlesti. Qaraqalpaq intellegenciyası ha'm xudojnikler usınısı menen

Qaraqalpaqstan hu'kimeti : Respublikamızda ko'rkem ma'deniyatti qa'liplestiriw ha'm rawajlandırıw maqsetinde –Nokis qalasında su'wretlew ko'rkem o'neri muzeyin ashıw».-haqqında 1966 jıl qarar qabıl etti. (**Postanovlenie KK Obkoma i SNK « V celyax podeme xudojestvennoy kulturi v Respublike otkrit v stolice KKASSR-v gorode Nukuse muzey izobrazitelnogo iskusstva**). Qaraqalpaq ko'rkem o'ner muzeyi ushın- O'zge el-jurttan, Oraylıq qalalar- Moskva, Kiev, Leningrad, (Sankt-Peterburg) muzeylerinen Nokis muzeyine qosımsha miyraslar toplawdı, Aral boyı tabiyatı, Qaraqalpaqstan turmısı ha'm ta'biyatın kartinalarda sa'wlelendiriw mashqalası, Qaraqalpaq klassikleri, birinshi gezekte: Qaraqalpaq poeziyası arbablardı; Berdaq, Ajiniyaz obrazının' ren'li portretin sog'ıw, Berdaq ha'm Ajiniyaz tulga'sında Moskvada otkritkalar (5-mın' nusqada) tayarlaw, Qaraqalpaq tabiyatına u'sh ken' palotnalarda kartina sog'ıwg'a xudojnikler-Ladurlar wa'de ha'm tilek bildirdi. Olar, 1945- jılı Moskva qalasında o'tkeriletug'ın Pu'tkil Awqamlıq ko'rkem o'ner korgizbesine Qaraqalpaqstan jivopisi, skulpturası grafikası u'lgilerin tayarlaw xam ko'rsetiwge, iniciativa xam pidayılık xızmetler ko'rsetetug'ının aytqan. Qaraqalpaqstan ko'rkem o'ner tarawda jergilikli kadrlar tayarlawg'a itibar bergen, Qaraqalpaq jaslarınan D. Allanazarov, K.Berdimuratov, A.Julımbetovlardı Oraylıq «Xudojnikler mektebine» jiberiw rejeleri korildi. Paytaxtıımızda tazadan «Nokis ko'rkem o'ner» muzeyi ashıladı degen xosh xabarlarg'a, O'zbekstannın' intellektual elitaları: Akademik T.N. Karı-Niyazov, Akademik –jazıwshılar Oybek (Musa Toshmuxammadov), Akademik V. Vaxidov, Rossiyalı alım-professorlar S.Tolstov, T.Jdankolar u'lkemizde miyman boldı, milliy muzeyimizdegi qaraqalpaq hayal-qızlar ma'deniyatının' u'lgileri (Ko'k-ko'ylek, qızıl jegde, sawkele, ha'ykel ha'm basqada) takırlanbas tag'ınshaqlar, bezeniw miyraslardı kelip ko'rgen, miyraslarg'a joqarı baha bergen, ta'n alg'an ha'm ilimiy maqalalar jazdı.

Frontir teoriyasında – qaraqalpaq madeniyatı ha'm ko'rkem o'nerinde «O'zgeler» el ishinde «O'zlik» bolıp, ko'rkem o'nerdi qa'liplestiriwge u'les qosqanı, «a'yyemgi civilizaciyanı» o'zlestirip, jıynap, Aral boyında «artta qalg'an –u'lkede » milliy ma'deniyatti tiklew, innovaciya xam modernizaciyalanda u'les qosqanlardı umıtıwg'a bolama? Du'nyada insanlar ushın eń ulken tragediya, ekinshi jer juzlik urıs jılları , sol urıstın awır sociallıq turmıstın qıyın jıllarında qaraqalpaq teatrı xam muzıka ko'rkem o'nerinde dóretiwshilik miynet etken Rossiyalı inntelektual elitalar o'miri ha'm miyrasları jaslarg'a u'lgı bolsa jaqsı boladı.

Qaraqalpaqstan Respublikası Orayı - Nókis qalasın jańadan qurıw da xojalıq qurılıs jumısları, paytaxt- qala ishinde infrastrukturasın du'ziw hám abadanlastırıwlar, hu'kimet hám u'y-jay qurılıslar jan'a payda bolıp atırg'an qıyın jıllar edi.

Ekinshi jer júzlik uristan keyin Nókis qalasında Qaraqalpaqstan xudojnikleriniń awqamı qayta shólkemlestirildi. Nókisli xudojniklerdiń súwretlew kórkem óner ustaxanası ashıldı. Qaraqalpaqstan xudojnikleri qaraqalpak milliy teatrında saxnalardı bezewde pıdayılıqta miynet etken edi. Qaraqalpaqstan mádeniyatı hám kórkem óneriniń Tashkent qalasındaǵı birinshi dekadasında xudojniklerden B.Kamenov, F.Madgazin, A.Bryukov, A.Lazko, I.V.Savickiy, Q.Sayıpov, K.Berdimuratov, I.Mikulickiy, N.Grınev hám baskalardıń dóretken súwretleri hám háykelleri (byusti) kórgizbelerge qoyıldı.

Qaraqalpaq xudojnigi Qıdırbay Saypov Tashkente kórkem óner uchilishesinde diplom jumısına Ajiniyazdıń «Bozataw» etnopoeziyası tiykarında syujet hám kompoziciya tańladı. Ol Qońırat hám Bozataw eli , xalıqtıń urıslar hám jawgershilik aqıbetinen tuwılǵan ata-jurttan ayralıqqa tusıp, posıwshılıq aqıbetine gırıptar bolǵanı , sol «tragediyalıq waqıyalardı» suwretlew kórkem ónerde birinshi bolıp dóretken edi. Ol qaraqalpaq xalıq dástanları «Alpamıs», «Ǵárip-Ashıq», hám «Qırıq qız»dı milliy teatrda birinshi mártebe saxnalastırǵanda úlken saxnalıq dekoraciya, bezewler hám kartinaları menen salmaqlı úles qostı.

Qaraqalpaqstan kitap baspasında milliy kitaplardı kórkemlep bezewde grafika hám illyustraciya janrın qalıplestiriwde xudojnik K.Berdimuratovtıń salmaqlı úlesi bar. Ol qaraqalpaq dástanları: «Alpamıs», «Bozuǵlan», «Er ziywar», «Sharyar», tariyxıy tulǵalar: «Maman biy», «Murat shayıx», «Erejep biy», «Aydos biy» hám basqada mádeniyat arbablarınıń súwretlerin dóretti. Ol dóretken «Berdaq», «Xurlıman» portretleri, milliyliǵı hám ózgeshiligi menen muzeylerimizde biybaha kartina bolıp qalmaqta. Ol qaraqalpaq xudojnikleri ishinde birinshi musinshisi sıpatında: «Qıpshaq Erejep biy, Aǵa baba», «A.Dosnazarov», «K.Awezov», «Akademik-paxtakesh Sh.Musaev», «Kurbanbay jıraw» músinlerin dóretti.

Qaraqalpaqstan kórkem óneri konteksinde, sonıń ishinde Aral boyı florası-resursları tiykarında, babalarımızdıń góne «aǵashlarǵa jan bergen» ustashılıq hám súwretlew ónerine birinshi bolıp xudojnik I.Savickiy ilimiy na'zerde dıqqat bóldi. Ol Aral tabiyatına, arqa diyardıń «peyzaj» janrında kóp miynet etken. Ol insan qaraqalpaq qızlarınıń qol óneri miyrasların jıynawda salmaqlı úles qostı. I.V.Savickiy Nókiste kórkem óner muzey dúziw kerek, degen «jalınlı jıllardag'ı» «innovaciyalıq ideya»nı ámelde shólkemlestirgen, ullı xudojnik hám muzeytanıwshı boldı. Onıń ilimiy hám muzeytanıwshılıq jumıslarında su'yenishi hám tayanışı, O'zbekstan Ilimler Akademiyası qaraqalpaq filialınıń birinshi baslıǵı, filologiya ilimlerinin doktorı, akademik Marat Nurmuxamedov- sırlası, keńesgoyi hám qollap quwatlawshı-ǵamqorshısı bolǵan edi. * (Akademik Marat Nurmuxamedov «PRIJOK» Tashkent, 2020 .488-str.) .

Xudojnik Igor Savickiy dáslep «Akademiya filialı-kórkem óner sektorında», soń «Nókis kórkem óner muzey» inde bir neshe milliy ziyalılar hám xudojnikler menen, olardıń ideyaları birikken jaǵdayda, «bir shańaraq» bolıp, birlikte, dóretiwshilik jumıslar isledi. Olardan akademik-xudojnik J.Qutlımuratov, skulptor D.Tóreniyazov, xudojnikler A.Atabaev, F.Madgazin, A.Erimbetov, akademik-xudojnik J.Izentaev, B.Serekeev, A.Otegenovlar hám basqalar muzeydiń eksponatları jánede tolıwında salmaqlı úles qostı. Házirgi waqıtta, milliy muzeylerimizde jáhánge belgili, jáhán du'rdanası bolǵan kartinaları - «avangardlar» (zaman aldında bolǵan xudojnikler) súwretleri hám etnokórkem óner miyraslarımız benen, elimizge úlkemizge kelgen: miymanlar, sayaxatshılar, muzeytanıwshı qánigeler tán alǵan, kiyeli hám muqaddes orın bolmaqta. Qaraqalpaqstandag'i I.V.Savickiy atındaǵı mámleketlik kórkem óner muzeydi «Qızıl qumdagı gawhárar», «O'zbekstan márwertleri», «Nókis ǵáziynesi» dep shıraylı,teńewleri jaǵımlı hám dál ayılǵan teńew sózler menen mártebeleydi.

Elimizge, Paytaxtımızǵa kelgen Ullı Britaniyalı sayaxatshı-izertlewshilerdiń biri -qaraqalpaq muzeyindegi «Maman biy» hám «Ernazar biy»ler kartinasına (xudojnik B.Aytmuratov) tán bergeni hám ózinin funtamental miynetinde orın bergeni, milliy kórkem ónerimizge u'iken hu'rmet hám itibar bolıp tabıladı. (4.) **David i Siyu Rishardson «Karakalpaki na Aralskogo morya deltı Amiudare» London, 2012.58,66-betler.** I.V.Savickiy muzeyinin' 60 jıllıq yubileyi mu'nasebeti menen Qaraqalpaqstan kórkem óneri tariyxın jańadan tolıq jazıw waqtı keldi. «O'zbekstan marjanları» dep mártebelengen Qaraqalpaq kórkem óner muzeyimizge tiyisli, arxivlik dereklerdi aqtarıp, tawıp, paydalanıp, diyarımızda óz «zamanında» intellektual dóretiwshilik etken, miyrasları «umıt bolǵan» qıl qálem iyelerin, Muzeylerimiz tórinen orın beriwimiz zárur.

ÁDEBIYATLAR:

1. Nasledie Karakalpakstana YUNESKO, 2015.
2. A.Allamuratov «Karakalpakstan iskussvosı tariyxı» Nokis.1968
3. I.V.Savickiy «Gos muzey iskusstva KKASSR» Moskva.1976.
- 4.Istoriya i arxeologiya Priaralya Nukus,2019.,
- 5.David i Sie. Rishardson «Karakalpaki v Aralskoy deltı» London,2012.